

УДК 3(05)

Вісник Маріупольського державного університету.

Серія: Історія. Політологія

Збірник наукових праць

Видається 3 рази на рік. Заснований у 2011 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою МДУ (протокол № 10 від 29.05.2019 р.)

Вісник МДУ. Серія: Історія. Політологія включено до Переліку наукових фахових видань України з політичних наук (наказ МОН України № 793 від 04.07.2014 р.) та історичних наук (наказ МОН України № 261 від 06.03.2015 р.).

Видання включено до міжнародних наукометричних баз даних

Index Copernicus International sp.z o.o. та «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ), а також до фонду наукової електронної бібліотеки «КиберЛенинка»

Головна редколегія:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заст. головного редактора – д.е.н., проф. О. В. Булатова

Члени редколегії: д.філол.н., проф. С. В. Безчотнікова,

д.і.н., проф. В. М. Романцов, д.культурології, проф.

Ю. С. Сабадаш, д.ю.н., проф. М. Л. Шелухін, д.е.н., проф. Ю. І. Чентуков.

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов

Відповідальний секретар – к.політ.н., проф. М. В. Трофименко

Члени редакційної колегії: д.і.н., проф. А. В. Гедьо, д.і.н., проф. І. М. Грідіна, д.і.н., проф.

О. І. Гуржій, к.політ.н., доц. Л. О. Дорош, д.політ.н., проф. Г. І. Зеленько, к.і.н., доц.

О. Л. Іванюк, д.і.н., проф. В. Ф. Лисак, д.і.н., проф. Р. О. Литвиненко, д.і.н., проф. Ю. І. Макар,

д.політ.н., проф. І. Г. Оніщенко, д.політ.н., проф. Н. П. Пашина, д.і.н., проф. О. П. Реєнт,

д.соціол.н., проф. Б. В. Слющинський, д.і.н., проф. І. В. Срібняк, д.і.н., проф. О. В. Стяжкіна,

д.і.н., проф. Н. Р. Темірова, д.політ.н., проф. Я. Б. Турчин.

Іноземні фахівці: д.політ.н., проф. С. К. Бхардвадж (Індія), д.політ.н., проф. Т. Граціані (Італійська Республіка), д.політ.н., проф. К. Карнасіотіс (Грецька Республіка), д.політ.н., проф.

С. Корнеа (Республіка Молдова), д.і.н., проф. П.-Р. Магочій (Канада), д.політ.н., проф.

А. Макаричев (Естонія), д.політ.н., проф. А. Романо (Італійська Республіка), д.політ.н., проф.

С. Х. Ш. Сохерворді (Пакистан), д.політ.н., проф. М. Хана (США).

Науковий секретар – к.і.н., доц. С. С. Арабаджи

Засновник: Маріупольський державний університет

87548, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Сайт видання: www.visnyk-politologia.mdu.in.ua ; visnyk-polit.hist@mdu.in.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації

(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)

Тираж 100 примірників. Замовлення № 042/19

Видавець «Видавничий відділ МДУ»

87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи

ДК №4930 від 07.07.2015 р.

ISSN 2518-1521 (Online)

ISSN 2226-2830(Print)

© МДУ, 2019

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Волониць В.С. ДО ПИТАННЯ ПРО СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВНУТРІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ У МАРІУПОЛІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	9
Гедьо А.В., Калужина А.О. ПОВСЯКДЕННІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС	18
Забавін В.О., Небрат С. Г. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ С. КРЕМЕНІВКА У ПІВНІЧНО-СХІДНОМУ ПРИАЗОВ'І (ЗА МАТЕРІАЛАМИ 2018 р.)	29
Золотар Л.М. ТЕХНІЧНІ ЗАСОБИ ТА СПОРУДИ СУХОПУТНИХ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1864 – 1914 рр.)	44
Іванюк О.Л. ПРЕЗЕНТАЦІЯ ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА АРХЕОЛОГІЧНИХ З'ЇЗДАХ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ	52
Коваль О.С. РЕГУЛЮВАННЯ ЦЕРКОВНОГО БУДІВНИЦТВА І ЗМІНИ ХРАМОВОЇ МЕРЕЖІ В ЄПАРХІЯХ, ДО СКЛАДУ ЯКИХ ВХОДИЛИ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У 1734-1775 рр.	67
Коробка В.М., Коробка Ю.В. ЗАХОДИ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ З УЛАШТУВАННЯ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ ТА ЕЛЕКТРИЧНОГО ОСВІТЛЕННЯ МАРІУПОЛЯ	75
Кригіна О.В. УКЛАДАННЯ ШЛЮБУ: ВИМОГИ ТА ОСОБЛИВОСТІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МЕТРИЧНИХ КНИГ)	89
Нікіфоров К.С. ЄВАНГЕЛЬСЬКІ ХРИСТІЯНИ-БАПТИСТИ ТА РАДЯНСЬКА ВЛАДА НА ДОНЕЧЧИНІ В ПЕРІОД «ЗАСТОЮ»	97
Орехова С.Є., Нікольченко Ю.М. АКТОВІ ПЕЧАТКИ У ПОШТОВІЙ АТРИБУЦІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСИ	106
Срібняк І.В., Срібняк М.І. ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВО-САНІТАРНОЇ МІСІЇ ДЛЯ СПРАВ ПОЛОНЕНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ У ТАБОРІ ЗАЛЬЦВЕДЕЛЬ, НІМЕЧЧИНА (1919 – ПЕРША ПОЛОВИНА 1920 рр.)	114
Тарасов С.В. Н. ПАВЛИЩЕВ КАК ИСТОРИК ПРИЧИН НАЦИОНАЛЬНО- ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ	126
Томіленко А.Г. РОЗВИТОК ПОЖЕЖНОЇ ОХОРОНИ УРСР МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ У	133

Multiplicity of trade leading merchants' patterns from the very beginning of resettlement till establishing of Mariupol city was not stable, it led to essential changes in merchant staff.

Key words: *the Greeks, trade, fairs, merchants.*

УДК 930.1:316.344.3(477)"19"

А.В. Гедьо, А.О. Калужина

ПОВСЯКДЕННІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС

В розвідці проаналізовано умови повсякденного життя української наукової інтелігенції в умовах кризи імперських порядків та заміни їх більшовицькою владою. На основі джерел судово-слідчої документації та матеріалів особистого походження здійснюється спроба аналізу еволюції відносин держави та представників інтелектуальної сфери в першій третині ХХ ст., простежити реакцію представників наукової інтелігенції на новації радянської влади, дослідити їх повсякденні життєві практики в умовах переходу від традиційно усталеної повсякденності до життєдіяльності за екстремальних умов, модифікації їх суспільного та політичного статусу.

Ключові слова: *повсякденне життя, судово-слідча документація, епістолярій, наукова інтелігенція, Всеукраїнська Академія Наук, радянська влада.*

Актуальність. Наукова інтелігенція України, будучи незалежною у своїх наукових і політичних поглядах, завжди перебувала на вістрі духовного життя народу. Вона зазнавала постійних політичних переслідувань та утисків ще за часів царизму. У роки національної революції представники наукової інтелігенції були активними учасниками державотворчих процесів. Після встановлення радянської влади, в умовах постійних репресій, страху за життя своєї родини та близьких, нестерпного жебрацтва, більшість наукової інтелігенції України обрала тактику нейтралітету до влади. 30-ті роки ХХ ст. характеризувалися все глибшим стиранням межі між особистим та громадським – це час тотального контролю над усіма сферами людського життя.

Через непевність становища інтелігенції у радянській системі, її життя піддавалося тотальному контролю, проявом чого стали щотижневі зведення ДПУ. Саме вони дають можливість дослідити становище представників тогочасних наукових кіл, їх сприйняття влади, передати зміни в атмосфері ВУАН та особистих стосунках її членів. Окрім того матеріали діловодства слідчих та репресивних органів відкривають перед нами трагічні долі людей, причини їх постійних поневірянь, злиднів та перешкод на лоні наукової діяльності, зумовлених навішуванням ярлика потенційного ворога держави при будь-якому вияві вільномислення.

Важливе місце серед джерел з історії повсякдення належить мемуарній спадщині. Матеріали листування, щоденники мають яскраве виражене соціальне підґрунтя: висвітлюють історичну дійсність, певне суспільне середовище, у якому жив і працював автор листів, інтереси, емоції, особисті переконання і погляди окремої персоналії.

Епістолярій дає можливість вивчати як повсякденність певної епохи загалом, так і певного соціального прошарку, яким за радянських часів була інтелігенція.

Поєднання інформативного потенціалу епістолярію науковців та судово-слідчої документації допомагає більш достовірно відтворити повсякденне життя академічної еліти України в першій третині ХХ ст.

Мета даної розвідки полягає у комплексному аналізі мемуарної спадщини української наукової інтелігенції та діловодної документації ДПУ як джерел з історії повсякденного життя України першої третини ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання повсякденного життя представників наукової сфери в першій третині ХХ ст. все частіше стає об'єктом досліджень у працях як зарубіжних, так і вітчизняних науковців [2; 10]. Досить змістовні та інформативні праці щодо становища інтелектуалів в умовах падіння імперії та приходу більшовиків представили: С. Білокінь [1], А. Гедьо та Ю. Іорданова [3; 8], В. Шейко [19], О. Рубльов [16]. Особливої уваги в розробці даної тематики заслуговує науковий доробок О. Коляструк [9; 10; 11]. Авторка спробувала відійти від класичного подієвого трактування історії і внесла в нього індивідуальний фактор, звернула увагу на внутрішній світ людей та умови їх існування, вивчала вплив побуту діячів української науки на їх творчий спадок.

З-поміж представників російської історіографії слід відзначити М. Робінсона [15], який досліджував становище Академії СРСР і УРСР, моральну та психологічну трансформацію академіків зі становленням радянської влади.

Джерельною основою дослідження є слідча документація ДПУ за 1927–1929 рр., введена до наукового обігу В. Даниленком у виданні «Українська інтелігенція і влада» [18]. Щотижневі зведення органу держбезпеки дозволяють простежити назрівання політичних процесів, модифікації у взаємодії держави з представниками інтелектуальної сфери, розкрити досі невідомі факти з їх життя та діяльності, реконструювати атмосферу та відносини членів УАН. Також відтворити повсякденне життя академічної еліти України в першій третині ХХ ст. допомагає аналіз мемуарної спадщини Б.Д. Грінченка, А.Ю. Кримського, М.С. Грушевського, К.В. Харламповича та С.О. Єфремова.

Виклад основного матеріалу. Українська наука на початку ХХ ст. перебувала у кризовому стані і повністю була полишена засобів для національного розвитку. Політика царського уряду щодо заборони української мови унеможливлювала професійну самореалізацію українських діячів і призводила до їх поступової русифікації. Та ж їх частина, яка виявляла опозицію до влади проживала в тяжких умовах, змушена була животіти за рахунок незначних виплат за свої праці та підтримки меценатів. Вже в листі А. Кримського до Б. Грінченка після його повернення в Україну у 1905 р. виявляється острах за подальшу долю: «Коли буде яка-небудь радісна для нас звістка, сповістіть мене. Бо я дивлюся на те, що має бути, з величезним песимізмом, – сподіваюся страшених репресій узагалі, а для українського письменства – і зосібна, і особливо» [5, с. 359–360].

Указ від 17 жовтня 1905 р., який мав привести до лібералізації життя був вимушеним кроком і швидко змінився новим наступом на проголошені свободи та буржуазно-демократичні віяння. Про подальше погіршення становища української інтелігенції в умовах загальноімперської кризи свідчать матеріали епістолярної спадщини Б. Грінченка. 28 серпня 1906 року, перебуваючи в Києві він писав до А. Кримського: «Ми вже кажемо, що, мабуть, на українців біду якусь наслано – за малим не в кожного якесь лихо: у одного – хвороба, у другого, – ну, от як у [С.] Єфремова. Поки що нічого не відомо про його долю, про становище його справи. Редакція “Гр[омадської] Д[умки]” та “Н[ової] Гр[омади]” ще

не відпечатали. “Рада” ще у великому тумані, і я не знаю чи буде вона, бо на неї треба грошей, а гроші в багатих людей, а не тих хто писатиме в “Раді”...» [5, с. 381–382].

Просування української справи в умовах напівколоніального становища України було доволі складним. Відсутність фінансування, напівголодні періоди, переслідування науковців за політичні погляди негативно відображалися на їх працездатності. На періодичне недоїдання, невизначеність житлового питання, сирість та холод, які провокували розвиток захворювань часто скаржився А. Кримський. Яскравим прикладом став лист до Б. Грінченка від 28 серпня 1907 р. «... в нас іде будівництво: геть усю хату зруйнували, щоб поставити нову, – і, отож довелося нам тулитися по всіх закутках (сінцях тощо), де ледві можна переночувати; а щоб написати листа, то треба попередю зробити тисячу приборів та заходів» [5, с. 397–398].

В умовах післявоєнної кризи, політичної невизначеності кермо українського державотворення опинилося в руках представників інтелектуальної сфери. Однак жовтневий переворот мав доволі неоднозначний характер: одні вважали більшовиків визволителями, а інші ставилися з підозрою і сподівалися на тимчасовість їхнього правління, вдаючись до пасивного, рідше – активного опору. Остаточна ж перемога більшовизму знищила примару березневого тріумфу української еліти 1917 року і значно деморалізувала її сили національною поразкою. В таких умовах наукова інтелігенція змушена була пристосуватися до ворожих умов, підкорити свої емоції та дії, щоб мати можливість продовжувати займатися фаховою справою.

З початку приходу до влади більшовики спиралися на пролетарський клас, як соціальну базу для укріплення свого авторитету на землях колишньої Російської імперії, однак вони не могли скидати з рахівниць і інтелігенцію. Головне значення діячів інтелектуальної праці полягало у тому, що вони були генератором суспільної та політичної думки, державотворчим елементом, творцем та оборонцем культурних цінностей і саме тому більшовики з перших років розпочали активну політику по їх підкоренню або ж примусовому впокоренню [9, с. 16–17]. І. Лисяк-Рудницький писав: «Більшовики знали, що як довго існує справжня, незалежна інтелігенція, так довго її устами вільний людський дух протестуватиме проти грубого догматизму доктрини та проти комуністичної злочинної практики» [11, с. 55].

Перемога більшовиків та подальші соціально-економічні зміни санкціоновані радянською владою не виправдали сподівань населення на його звільнення після розпаду Російської імперії, свідченням чого став зміст одного з листів, поширеного серед української інтелігенції в червні 1927 р. із закликом «Прочитай і передай іншому»: «Пережитий тоді країною тяжкий час, пов'язаний з війною, не дав можливості боротися з новими темними силами – більшовиками, які зуміли, прийшовши до влади, пригнічувати країну не гірше попереднього деспота. Брудом були облиті кращі сподівання кращих людей, ідеали їх були обпльовані» [18, с. 131].

З перших років встановлення радянської влади на території України її зусилля були спрямовані на придушення національно свідомої інтелігенції. Так український вчений Віктор Петров зазначав: «Од найдавніших і до найнепомітніших, од геніальних творців, людей політичної акції, філософів, письменників, учених з світовим ім'ям і визнаною славою і до найпоміркованіших пасивних і байдужих хуторян... вся українська інтелігенція, в цілому її обсязі, незалежно од віку, соціального походження, поглядів, того або іншого ставлення до совєтської влади була приречена на згубу» [9, с. 15–16].

Справді, для придушення політичної активності представників науки, більшовики робили все, щоб матеріалізувати їх свідомість, змусити думати лише про виживання та здобуття продуктів харчування [11, с. 55]. Вони розглядалися як неоднорідна маса, яка потребує «перевиховання» задля розбудови соціалістичного ладу. Проте позицію співпраці займали переважно російські науковці, українська ж інтелігенція, яка боролася за збереження рідної мови, розвиток літератури, історії, народних традицій, зазнавала цькування від каральних органів ЧК, ДПУ, МДБ тощо і була зачислена до лав «українських контрреволюціонерів» [18, с. 19].

Представники ЦК КП(б)У розуміли різницю між російським та українським «буржуазними» рухами, тому на відміну від російської дореволюційної інтелігенції проти якої боролися «гуманними» методами, українці зазнавали значно жорстокіших переслідувань. Науковці навіть не могли виїхати за кордон на лікування, адже вважалося, що це може згуртувати осередок українського шовінізму поза межами радянського впливу [9, с. 16].

Загострення боротьби за національне відродження було придушене в ході подій першої половини 20-х рр.: голод 1921–1923 рр., нова економічна політика, курс на українізацію, який мав на меті асимілювати та розчинити українську інтелігенцію значно підірвали її соціальний статус. Знищення наукової інтелігенції як носія демократичних традицій, ліквідація її впливу на духовну культуру суспільства дозволили новій владі оволодіти свідомістю народних мас та підмінити систему людських цінностей. Водночас це не заважало радянській владі експлуатувати науковий досвід та фахові знання інтелектуалів для виведення держави з кризового стану [18, с. 131]. Виконання плану по відновленні економіки активізувало і ідеї побудови соціалістичного суспільства, головним ворогом якого проголошувалася інтелігенція як буржуазний елемент. До неї перманентно застосовувалися покарання починаючи від обмеження творчої діяльності, урізання заробітної платні, завершуючи переслідуваннями, репресіями, постійними погрозами життю рідних, які все частіше призводили до самогубств відомих особистостей на фоні суспільної деморалізації.

Український науковий діяч, літературознавець, член УАН С. Єфремов так описував умови нового «комуністичного» побуту: «Вночі прокинувся од якогось шарудіння. Думав спершу, що пацюки, – коли глянув у передпокій: квартира і двері навстіж. Знов був гість, як і торік об цій самій порі: цього року привітав з іменинами. Встиг узяти не багато – старого парасоля, старі калоші – та деяку дрібницю. Це “новий побут”: злочинство таке, що, мабуть жадної немає хати необкраденої... Та ще безробіття, та ще усякі “чистки”, а в результаті прости жити снаги немає» [18, с. 153].

Послаблення наукових сил відбувалася і за рахунок поширення розбрату в середовищі самих академіків, так І. Лизанівський зазначав: «В теперішній гризні винна, звісно, шкідлива політика наших верхів, спрямована на те, щоб дискредитувати кращих представників української науки. Тепер виявилось з усієї очевидністю, що радянська верхівка свідомо роздувала гризню в Академії, і з задоволенням потирала руки, спостерігаючи за цією ганебною для українців картиною» [18, с. 267].

Загострювало соціальні протиріччя й ефективне функціонування пропагандистського образу інтелігенції, як «прошарку», невизначеного, позбавленого своєї споконвічної місії та права на соціальний захист, представленій «...ворогом тих, кому вона завжди служила – ворогом трудящих» [18, с. 132]. Радянська влада застосовувала різноманітні економічні та

ідеологічні засоби впливу для суттєвого зниження життєвого рівня української науково-академічної еліти, умов її громадської та професійної діяльності.

Шляхом відбирання у наукових діячів особистого та інтелектуального суверенітету [11, с. 55], зламу притаманних їм моральних переконань, більшовики намагалися поставити інтелектуальні кола на службу владі, виховували в них свідомість радянського громадянина.

Розуміння своєї безпорадності змушувало українську наукову інтелігенцію пристосовуватися до нових умов аби вижити та мати можливість працювати.

Головним центром наукового життя в Україні стала заснована 27 листопада 1918 р. гетьманом П. Скоропадським Академія Наук, в стінах якої проходила бурхлива діяльність таких визначних постатей історії як В. Вернадський, Д. Багалій, М. Грушевський, А. Кримський, С. Єфремов та ін. Цей факт одразу привернув до АНУ увагу більшовиків. Розуміючи, що в Академії працюють представники, які співпрацювали з урядами Центральної Ради, Гетьманату та Директорії вони взяли курс на її «радянізацію» [14, с. 122].

Дії науковців ВУАН яскраво представляли сформовані в 20-ті рр. XX ст. форми сприйняття нової влади. Так, В. Вернадський обрав шлях еміграції, однак тривалий час залишався президентом ВУАН та її активним членом, надсилав свої наукові доробки і продовжував підтримувати зв'язок з колегами через листування.

Позицію ж «прихованого саботажу» зайняв голова ЦР, провідний діяч ВУАН М. Грушевський. Не можна уявити з яким тягарем лідер української національної ідеї погоджувався у 1920-му році на співробітництво з новою владою, констатуючи хибність власної поведінки: «українська інтелігенція не витримала революційного іспиту, в значній частині відійшла від народу, впала в контрреволюцію і антисоціалізм» [19, с. 204]. В подальшому ця думка була використана радянською владою для підризу статусу наукової еліти серед селянства та пролетаріату. Із закликами боротьби проти експлуататорів колишньої Російської імперії, до її лав було зараховано і інтелігенцію, як клас пригноблювачів людей фізичної праці. Проте офіційне зречення власних поглядів не заважало М. Грушевському продовжувати залишатися українцем [8, с. 182–183]. Він активно слідкував за становищем українських культурних діячів, аналізував можливості інтелектуальної творчості в умовах нового режиму. Так, в листі до О. Олеся від 8 січня 1921 р. Михайло Сергійович писав: «Зрештою, було б інтересно прозондувати, що розуміє такий солідний і серйозний чоловік, яким представляється Авсем Вам (і раніше так висловлювався про нього Тем[ниць]кий), під сими «відкритими дверями для культурної чи наукової праці», – які дійсні реальні можливості її існують і наскільки вона гарантована від реквізицій, від попадання культурних робітників в категорію заложників і т. д.» [13, с. 233–234]. Матеріали листування Грушевського з О. Олесем дозволяють з'ясувати справжнє ставлення радянської влади до діячів української науки та культури, їх подальшої долі за умов опозиції новому режиму: «Признаюсь, підтвердження розстрілу Чупринки, дане Вам Авсемом, дуже мене вразило. Я до останнього часу не вірив в такий акт вандалізму! Таке трактування українських культурних вартостей не дуже то свідчить за можливість скільки-небудь успішної культурної національної роботи» [13, с. 234].

Не дивлячись на численні виїзди за кордон, М. Грушевський залишався вірним національним ідеям, став тим прикладом представників українських наукових діячів, які перебуваючи на еміграції душею залишалися з батьківщиною. 1923 року з Бадена він писав: «...моє місце на Україні – трудно мені відмовлятися від сього в ім'я матеріальних

вигод!...» [13, с. 259]. І справді, повернувшись в Україну і отримавши звання академіка М. Грушевський не міг похизуватися великими статками, його повсякдення значно відрізнялося від того, яке було в Празі: «Помешкання не маємо досі, живемо «тимчасово» у своїх, по різних кутах, от уже 5-ий місяць, від чого особливо терпить Марія Сильв[естрівна] ... Трудне життя, тільки що почали якось підійматись, аж тут новий неврожай...» [13, с. 265–266].

Однак, неодноразово саме за допомогою авторитету Михайла Сергійовича та його клопотанням до влади вдавалося рятувати від заслання наукових діячів. Його жага звільнити від заслання відомого історика церкви, філолога-славіста, з 1919 р. члена УАН К. Харламповича поставила і самого Грушевського у небезпеку. У зв'язку з цими подіями в одному із зведень ДПУ за 3-9 липня 1927 р. завідувачем друкарні ВУАН М. Левченком було зафіксовано зміни в Академії: «Падати духом нічого, особливо тепер, коли Мих. Серг. (Грушевський) здорово засипався зі своїми постійними інтригами. Днями йому всипали не лише в Академії, але і загалом. Старий до того дотанцювався, що ДПУ провело в нього вночі обшук» [18, с. 150].

Прохання академіка викликало гостру критику з боку Наркома освіти М. Скрипника і підвело офіційну основу для планів по «радянзації» ВУАН. Цю подію яскраво описав в своєму щоденнику С. Єфремов. 31 березня 1927 р. він зробив помітку про відповідь Скрипника на виступ Грушевського: «Я вважав, що тут я повинен держатися тільки наукових справ. Але коли мене викликають на політичне поле, то мушу на його ступити. Я не знаю справи Харламповича, але за щось же його покарано, були, певне, якісь для того підстави. А взагалі скажу ось що: я обіцяв, що зроблю все, щоб полегшити роботу академікам, але тільки наукову роботу. Коли ж би вони робили заяви проти радянської влади або друкували пашквілі за кордоном, то, звичайно, ні на які пільги чи сприяння сподіватись вони не можуть. З ворогами ми поводимось як з ворогами...» [7, с. 487].

Звинувачення В.В. Харламповича були доволі суперечливими, сам він згадував: «...Наскільки неміцний той ґрунт, на якому побудовано звинувачення, видно з того, що неофіційно мені тепер приписують зовсім інший злочин - участь у приховуванні церковного майна... Я особистої участі в цій операції не брав, хоча й був головою Казанського відділу у справах музеїв, але весь час пролежав у сипному тифу» [17, с. 73]. Його було покарано адміністративним способом: без суду та слідства на 3 роки заслання до Оренбурга та містечка Тургай Актюбинської губернії [6, с. 122].

Життєвий шлях члена двох академій наук відбив реалії відношення радянської влади до діячів тогочасної науки, які намагалися розвивати історичну пам'ять українського народу, йшли врозріз з більшовицькими планами по ліквідації української історичної науки. В умовах нової релігійної політики дослідження з історії церкви фактично перебували під забороною. Втративши грошову субсидію, К. Харлампович змушений був жити на мізерні кошти, отримувані від наукових публікації та рецензій в академічних виданнях. Після арешту його становище лише погіршилося, в листі до «всесоюзного старости» М. Калініна дружина Харламповича Віра Петрівна зазначила, що фактично її чоловік перебував «...у стані людини, яка позбавлена у Радянській Росії громадянських прав і можливості утримувати себе і родину протягом довгих трьох років, не рахуючи попереднього п'ятимісячного сидіння у казанських тюрмах та підвалах» [17, с. 74]. Моральну та матеріальну підтримку в роки заслання академіку продовжував надавати М. Грушевський [4, с. 53, 56]. З його ініціативи Харлампович не втрачав інтелектуального

навантаження: він продовжував писав повідомлення для часопису «Україна», брав активну участь у справах УАН, намагався самостійно оволодіти українською мовою.

Однак рішення Наркомосу УСРР від 9 березня 1928 р. про перегляд членів ВУАН, в результаті якого К. Харламповича було виключено зі складу Академії негативно позначилося на його здоров'ї, яке окрім цього було підірване постійними розчаруваннями та роками тяжких умов відбування покарання [4, с. 58–59]. Після звільнення від арешту в 1927 р. Костянтин Васильович оселився в Ніжині і лише з 1931 року йому було дозволено переїхати до Києва. Проте невизначеність житлового питання, пусті обіцянки надання посади бібліотечного співробітника при Інституті соціального виховання в сукупності з новим ідеологічним натиском радянської влади, арештом Грушевського та підготовкою чергової фальсифікованої справи «Національного центру» прискорило передчасну смерть видатного інтелектуала в 1932 році [17, с. 76].

Інший відомий діяч УАН, український історик, іраніст, арабіст, поліглот А. Кримський негативно ставився до М. Грушевського. В своєму листі до В. Вернадського від 9 грудня 1926 року він виразив занепокоєння «політиканством» та «закулісними інтригами» Михайла Сергійовича, які могли згубно позначитися на статусі Академії і призвести до надмірної уваги з боку влади [6, с. 153–154]. Сам А. Кримський намагався стояти осторонь політики, щоб якнайдовше служити на культурному та науковому поприщі українському народу. Академік вважав, що не достатньо розмовляти українською мовою, слід мислити по-українськи, і це мислення зберігало його самосвідомість протягом всього життя. Проте неочікуване національне піднесення внаслідок українізації, наростання чергової економічної кризи відкривало перед радянською владою широкий спектр можливостей для проведення своєї репресивної політики і остаточного викорінення «української контрреволюції».

Першим ворогом в списках тоталітарної машини став ярий противник радянської влади С. Єфремов, який зазначав, що вона «душить вільне слово і будь-яке виявлення вільнодумства» [18, с. 60]. Такі погляди відразу привернули увагу партійних органів. Під час перебування на нелегальному становищі, С. Єфремов змушений був відійти від політичної діяльності і зайнятися наукою. Проте свобода виявилася недовготривалою. Амністований на вимогу УАН восени 1919 р. академік з початку 20-х років став об'єктом для постійних переслідувань ДПУ. Його доля – яскравий прикладом становища людини, опозиційної до радянської влади. Скрутні умови життя, ігнорування наукового доробку стали невід'ємним елементом повсякдення Сергія Олександровича, про що свідчив запис у щоденнику 17 квітня 1925 року: «День неудач. Державне видавництво вже три місяці не платить ні копійки, а перед святами треба грошей, то за ними всюди шатався – не дістав» [7, с. 224].

С. Єфремов ніколи не плекав марних сподівань щодо покращення державного життя: «...нема надії на добрий вихід, бо влада теперішня, як і колись царська, не може робити уступок, не зрікшись самої себе» і відкрито висловлювався щодо тогочасних подій [7, с. 365]. Жодні утиски з боку репресивних органів радянської влади не могли зламати його духу, погасити відданість власній справі і любові до своєї батьківщини: «...сиджу тихо, працюю і нікого не чіпаю; отже, нехай і мене не чіпають. А коли зачеплять – дам здачі. І залякати мене висилкою чи іншим чим – не можна» [7, с. 688].

Нонконформізм, притаманний С. Єфремову робив його першим ворогом радянського режиму, якого необхідно було ліквідувати [7, с. 29]. Вже з 1927 р. під час ревізій в ВУАН проводилися допити її членів щодо діяльності Єфремова та його відносин з іншими

академіками: «Якусь вакханалію розводить круг Академії ГПУ (чи українізовано – ДПУ). За два тільки тижні п'ять чоловіків наших співробітників викликали, допитували про Академію, вимагали “давати відомості” надалі, і взявши підписку, що нікому про це не скажуть, пускали» [7, с. 437]. Ці розвідки стали передумовою до звинувачення С. Єфремова у гучному процесі СБУ. Ось, як він згадував ці події: «Нова звістка од Миколи. Мучать його допитами – по 12 год[ин]. Все вимагають, щоб мене заплутав» [7, с. 777], «Сьогодні вночі забрали Володимира і цілий гурт його товаришів. Черга тепер за мною. От тобі і літній спочинок!... » [7, с.777–778].

Загалом фальсифікація справ, безпідставність звинувачень стала звичним явищем в кінця 1920-х рр.: «Останні відомості кажуть, що обвинувачують за “перспективну революцію”» (тобто дії проти радянської влади в умовах її кризи, але загалом людина лояльна) [7, с. 617].

Нова хвиля репресій наприкінці 20-х на початку 30-х р. ХХ ст. охопила і академічне життя, поставивши під загрозу не лише опозиційні сили, а й доволі «ліберальних» представників наукової сфери. На різке погіршення умов життя та результати більшовицького терору скаржився у листі від 18 жовтня 1930 року до В. Вернадського А. Кримський: «Не знаю, як у Вас у Петербурзі, але в нас на Україні люди, зібравшись, не мають іншої теми для розмови, окрім скарг на відсутність їжі, на формальне голодування, на жах замерзнути в нетопленій квартирі, застудитися на вулиці через відсутність підшов на взутті або теплої одягу і т.п., і т.п. в 1920–[19]21 р. у мене був період, майже піврічний, коли я не мав жирів; але повної відсутності їжі у мене не було. Тепер часто-густо бувають дні, коли я зовсім нічого не маю їсти...» [6, с. 233]. Таким чином, наростання кризових явищ, масові розправи, стали відголоском страшних подій голоду та репресій 30-х років ХХ ст., як чергового кроку на шляху до майже сімдесятирічного соціального експерименту радянської влади над українським народом та діями інтелектуальної сфери.

Отже, в умовах формування національних держав, наукова інтелігенція стала головним виразником та генератором суспільно-політичної думки, охоронцем традицій та історичної пам'яті. Перебування України під російською зверхністю протягом більш ніж трьох століть негативно позначилося на розвитку її національної еліти, однак світові революції, боротьба за власну державність підняли самосвідомість українського народу, яку карально-репресивними методами намагалася придушити Російська імперія, а згодом і більшовицька Росія. Сподівання наукової інтелігенції на лібералізацію життя після лютневої революції були повністю знищені, адже на зміну одному тирану прийшов інший. Кривава машина радянського союзу активно боролася з усіма виявами інакомислення, диктувала суспільству правила повсякденного життя та наукової діяльності, все глибше проникала у всі сфери людського життя. Не наважуючись на відкриту критику нового режиму, українська інтелігенція намагалася не вступати у конфронтацію з новою владою, щоб мати можливість розвивати власну науку та культуру, поповнювати її літературний та історичний багаж.

Однак і таке «ліберальне» ставлення викликало невдоволення радянської влади, яка намагалася встановити тотальний політичний та ідеологічний контроль над українським суспільством. Політика «співробітництва» з дореволюційними науковими кадрами, швидко змінилася відкритою агресією, поширенням пропаганди проти «дрібнобуржуазного націоналізму» серед нижчих станів та пролетаріату, розбрату в лавах самих академіків. Невід'ємними елементами їх професійного повсякдення стали постійні

ревізії, обмеження в академпайках та друкуванні, затримка виплати заробітної платні та її постійне урізання. Окрім того радянські репресивні органи вели постійне спостереження за головними діячами наукової установи, їх приватним життям та дружнім спілкуванням. Бажання «перевиховати» українську інтелігенцію, матеріалізувати її погляди, зламати її політичну свідомість штовхало радянських керівників на найжорстокіші методи боротьби. Загальне падіння рівня життя, бідність, супроводжуючі її голод, холод та хворобливість стали постійними ознаками повсякдення наукової еліти, які лише загострювалися в умовах посилення радянської влади і стали провісниками нової доби кривавих репресій 30–40-х років ХХ ст.

Список використаної літератури

1. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр. : джерелознавче дослідження / С. І. Білокінь; пер. сл. І. М. Дзюби. - 2-е вид., випр., доп. – Київ : Пенмен, 2017. – 768 с. ; Bilokin S. I. Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR. 1917–1941 rr. : dzhereloznavche doslidzhennia / S. I. Bilokin; per. sl. I.M. Dziuby. - 2-e vyd., vupr., dop. – Kyiv : Penmen, 2017. – 768 s.
2. Васильчук Г. М. Вивчення «радянської повсякденності» 20–30-х років сучасними російськими істориками: проблеми теорії та методології дослідження / Г. М. Васильчук // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – 2007. – Вип.11. – С. 102–111 ; Vasylchuk H. M. Vyvchennia «radianskoï povsiakdennosti» 20–30-kh rokiv suchasnymy rosiiskymy istorykamy: problemy teorii ta metodologii doslidzhennia / H. M. Vasylchuk // Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka. – 2007. – Vyp.11. – S. 102–111.
3. Гедьо А. В. Повсякденне життя української академічної еліти на початку ХХ ст. та в 1920-1930-х рр.: аналіз епістолярної спадщини науковців / А. В. Гедьо, Ю. В. Іорданова // Історичні і політологічні дослідження. – 2013. – № 2 (52). – С. 164–171 ; Hedo A. V. Povsiakdenne zhyttia ukrainskoï akademichnoi elity na pochatku XX st. ta v 1920-1930-kh rr.: analiz epistoliarnoi spadshchyny naukovtsiv / A. V. Hedo, Yu. V. Iordanova // Istorychni i politolohichni doslidzhennia. – 2013. – № 2 (52). – S. 164–171.
4. Добров П. В. Костянтин Васильович Харлампович (1870–1932 рр.): інтелектуальна біографія історика / П. В. Добров, А. В. Гедьо, Л. Ю. Медовкіна. – Донецьк : Донбас, 2011. – 300 с. ; Dobrov P. V. Kostiantyn Vasylovych Kharlampovych (1870–1932 rr.): intelektualna biografiia istoryka / P. V. Dobrov, A. V. Hedo, L. Yu. Medovkina. – Donetsk : Donbas, 2011. – 300 s.
5. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941) : в 2 т. – Київ : Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України, 2005. – Т. 1 : 1890–1917. – 499 с. ; Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Krymskoho (1890–1941) : v 2 t. – Kyiv : In-t skhodoznnavstva im. A. Krymskoho NAN Ukrainy, 2005. – T. 1 : 1890–1917. – 499 s.
6. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941) : в 2 т. – Київ : Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України, 2005. – Т. 2 : 1918–1941. – 358 с. ; Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Krymskoho (1890–1941) : v 2 t. – Kyiv : In-t skhodoznnavstva im. A. Krymskoho NAN Ukrainy, 2005. – T. 2 : 1918–1941. – 358 s.
7. Єфремов С. О. Щоденники. 1923–1929 / С. О. Єфремов. – Київ : ЗАТ Газета «Рада», 1997. – 848 с. ; Yefremov S. O. Shchodennyky. 1923–1929 / S. O. Yefremov. – Kyiv : ZAT Hazeta «Rada», 1997. – 848 s.
8. Іорданова Ю. Аналіз епістолярної спадщини М. С. Грушевського (кінець ХІХ ст.–1930-ті рр.) / Ю. Іорданова // Нові сторінки історії Донбасу : зб. ст. – 2017. – Кн. 26. – С. 178–184 ; Iordanova Yu. Analiz epistoliarnoi spadshchyny M. S. Hrushevskoho (kinets XIX st.–

1930-ti rr.) / Yu. Iordanova // Novi storinky istorii Donbasu : zb. st. – 2017. – Kn. 26. – С. 178–184.

9. Коляструк О. А. Повсякденність української інтелігенції у перше радянське десятиліття: політичний контекст / О. А. Коляструк // Уманська старовина. – 2016. – Вип. 1. – С. 15–20 ; Koliastruk O. A. Povsiakdennist ukrainskoi intelihentsii u pershe radianske desiatylittia: politychnyi kontekst / O. A. Koliastruk // Umanska starovyna. – 2016. – Vyp. 1. – С. 15–20.

10. Коляструк О. А. Проблеми історії радянської інтелігенції 1920-х рр. в сучасній російській історіографії / О. А. Коляструк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Сер. : Історія. – 2008. – Вип. 13. – С. 343–345 ; Koliastruk O. A. Problemy istorii radianskoi intelihentsii 1920-kh rr. v suchasni rosiiskii istoriografii / O. A. Koliastruk // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Ser. : Istorii. – 2008. – Vyp. 13. – С. 343–345.

11. Коляструк О. Українська інтелігенція 1920-х рр.: (не)банальність потреб і проблема вибору / О. Коляструк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Сер. : Історія. – 2018. – Вип. 26. – С. 54–57 ; Koliastruk O. Ukrainska intelihentsiia 1920-kh rr.: (ne)banalnist potreb i problema vyboru / O. Koliastruk // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Ser. : Istorii. – 2018. – Vyp. 26. – С. 54–57.

12. Косенко В. Д. Феномен інтелігенції: історичні етапи становлення / В. Д. Косенко // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2010. – № 3. – С. 35–39 ; Kosenko V. D. Fenomen intelihentsii: istorychni etapy stanovlennia / V. D. Kosenko // Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy "Kyivskiy politekhnichnyi instytut". Filosofiia. Psykholohiia. Pedahohika. – 2010. – № 3. – С. 35–39.

13. Листування Михайла Грушевського / упор. Г. Бурлака; ред. Л. Винар. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. – Т. 1. – 398 с. ; Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho / upor. H. Burlaka; red. L. Vynar. – Kyiv; Niu-York; Paryzh; Lviv; Toronto, 1997. – Т. 1. – 398 s.

14. Литвин Н. М. Вислання професури 1922 р. як ідеологічний чинник боротьби з українською інтелігенцією / Н. М. Литвин // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. – 2010. – № 3. – С. 119–126 ; Lytvyn N. M. Vyslannia profesury 1922 r. yak ideolohichnyi chynnyk borotby z ukrainskoiu intelihentsiieu / N. M. Lytvyn // Visnyk Kyivskoho natsionalnoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu. – 2010. – № 3. – С. 119–126.

15. Робинсон М. А. Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917–начало 1930-х годов) / М. А. Робинсон. – Москва : Индрик, 2004. – 432 с. ; Robinson M. A. Sudby akademicheskoy elity: otechestvennoe slavyanovedenie (1917–nachalo 1930-kh godov) / M. A. Robinson. – Moskva : Indrik, 2004. – 432 s.

16. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних та культурних процесах (1914–1939) / О. С. Рубльов. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с. ; Rublov O. S. Zakhidnoukrainska intelihentsiia u zahalnonatsionalnykh ta kulturnykh protsesakh (1914–1939) / O. S. Rublov. – Kyiv : In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2004. – 648 с.

17. Справа академіка К. В. Харламповича / публ. арх. док., передм. та комент. О. Морозова // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 71–87 ; Sprava akademika K.V. Kharlampovycha / publ. arkh. dok., peredm. ta koment. O. Morozova // Siverianskyi litopys. – 2000. – № 1. – S. 71–87.

18. Українська інтелігенція і влада : зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / упор. В. Даниленко. – Київ : Темпора, 2012. – 756 с. ; Ukrainska intelihentsiia i vlada : zvedennia sekretnoho viddilu DPU USRR 1927–1929 rr. / upor. V. Danylenko. – Kyiv : Tempora, 2012. – 756 с.

19. Шейко В. М. Інтелігенція і радянська влада в Україні після Жовтневого перевороту 1917 р.: політика і практика відносин / В. М. Шейко // Культура України. Серія : Культурологія. – 2017. – Вип. 58. – С. 202–229 ; Sheiko V. M. Intelihentsiia i radianska vlada v Ukraini pislia Zhovtnevoho perevorotu 1917 r.: polityka i praktyka vidnosyn / V. M. Sheiko // Kultura Ukrainy. Seriiia : Kulturolohiia. – 2017. – Vyp. 58. – S. 202–229.

Стаття надійшла до редакції 25.02.2019 р.

A. Hedo, A. Kaluzhyna

A DAILY LIFE OF THE UKRAINIAN SCIENTIFIC INTELLIGENTSIA IN THE FIRST THIRD OF THE 20TH CENTURY: HISTORICAL SOURCE DISCOURSE

In scientific research were analyzed the conditions of everyday life of Ukrainian intelligentsia in the conditions of crisis the imperial orders and their replacement by the Bolsheviks authority. On the basis of sources of forensic documentation and materials of personal origin, is made an attempt to analyze the evolution of relations between the state and representatives of the intellectual sphere in the first third of the XX century, modifications of their social and political status.

Comparison of the living conditions of the leading intellectuals in the Russian Empire and the Ukrainian SSR is mainly based on the memoir legacy of the members of the VUAN. Sources of personal origin are very valuable and informative, in particular, because only in letters to close in spirit and ideas colleagues one can find a truly frank statement of thoughts, feel some freedom that scientists hoped to keep in correspondence. The epistolary legacy of scientists allows us to present their attitude to Soviet power and its transformations. Reducing the funding for science, ignoring the results of exhausting work of scientists, poverty, hunger, the complete lack of the right to self-determination, accompanied by constant audits and investigations, were integral part of everyday existence of the scientific elite. Any dissent faced the resistance of punitive and repressive authorities, and opposition led to fraudulent political processes. However, in these conditions, the activities of Ukrainian intellectuals didn't stop. In spite of the russification policy, they continued to work in favor of their own science and culture and became the main symbols of the modern Ukrainian national identity, paying with their own destinies.

Key words: *everyday life, forensic documentation, correspondence, scientific intelligentsia, VUAN (National Academy of Sciences of Ukraine), Soviet government.*